

«διὰ τῆς διανοίας· ὣν τὴν μὲν διὰ τῆς διανοίας γνησίην καλεῖ,
«προσμαρτυρῶν αὐτῇ τὸ πιστὸν εἰς ἀληθείας κρίσιν, τὴν δὲ διὰ τῶν
«αἰσθήσεων σκοτίην ὀνομάζει, ἀφαιρούμενος αὐτῆς τὸ πρὸς τὴν διὰ-
«γνωσιν τοῦ ἀληθοῦς ἀπλανές». Ταῦτα δὲ περὶ Δημοκρίτου παρέδωκε
Σέξτος ὁ Ἐμπειρικὸς, μάρτυς τοσοῦτον μᾶλλον ἀξιόπιστος, καθ' ὅσον
ἀνήκεν εἰς τὴν αἴρεσιν τῶν Σκεπτικῶν, οἵτινες ἀνῆρουν τὸ κριτήριον
τοῦ νοῦ.

Ὁμόφρονες τῷ Δημοκρίτῳ ἐπὶ τῶν δύο κριτηρίων τούτων ἦσαν
οἱ σύγχρονοι Ἰμπεδοκλῆς καὶ Ἡράκλειτος. Ἐκεῖνος μὲν ἐδίδασκε
«κριτήριον εἶναι τῆς ἀληθείας οὐ τὰς αἰσθήσεις, ἀλλὰ τὸν ὀρθὸν
λόγον· οὗτος δὲ, ἀποδοκιμάζων ὡσαύτως τὴν αἴσθησιν καὶ λέγων
«κακοὶ μάρτυρες ἀνθρώποισιν ὄφθαλμοί, καὶ ὄτα βαρβάρους ψυχὰς
ἐχόντων», ἀπεφαίνετο «κριτὴν τῆς ἀληθείας εἶναι τὸν λόγον οὐ τὸν
οἰονδήποτε, ἀλλὰ τὸν κοινὸν καὶ θεῖον. Πρόδηλον δὲ ὅτι ὁ μὲν
ὀρθὸς λόγος τοῦ Ἰμπεδοκλέους προϋποτίθησι νοῦν εἴτε οἴκοθεν εἴτε
θύραθεν ὀπισθοῦν δεδιδαγμένον καὶ ἡσκημένον, ὁ δὲ τοῦ Ἡρακλείτου
λεγόμενος κοινὸς καὶ θεῖος λόγος δηλοῖ τὴν θεόθεν λογικὴν δύναμιν,
ἣν κοινὴν ἔχοντες οἱ ἄνθρωποι κοινῶς καὶ ὁμοφώνως διακρίνουσι τὸ
ἀληθές τοῦ ψευδοῦς καὶ τὸ δίκαιον τοῦ ἀδίκου, οὔτε ὑπὸ νόμων προ-
διδασκόμενοι, οὔτε ὑπὸ τῆς ὑπολήψεως καὶ τῆς δόξης ἔθνους ἢ ἀνθρώπου
τινὸς χειραγωγούμενοι. Οὐχ ἤττον δὲ πρόδηλον καὶ τοῦτο, ὅτι, παρὰ
τὴν λογικὴν δύναμιν, τὴν διαγινώσκουσαν τὸ ἀγαθὸν, ὀφείλει νὰ ἔχη ὁ
ἄνθρωπος καὶ ἀποχρῶσαν δύναμιν ἠθικὴν ὅπως πράξῃ αὐτό· εἰ δὲ μὴ
τὰ πάθη ἐπανιστάμενα πολλάκις πολεμοῦσι κατὰ τῆς λογικῆς δυνάμεως
δεινότερον πόλεμον, οἷον προσφυῶς ἐχαρακτήρισαν ἡ μὲν παιδοκτόνος
Μήδεια εἰποῦσα

καὶ μανθάνω μὲν οἷα δρᾶν μέλλω κακά,
θυμὸς δὲ κρείσσω τῶν ἐμῶν βουλευμάτων·

ὁ δὲ Ὀβίδιος ἐρμηνεύσας *Video meliora proboque, deteriora sequor*,
ὁ δὲ Παῦλος ἀναφωνήσας «βλέπω δὲ ἕτερον νόμον ἐν τοῖς μέλεσί μου
ἀντιστρατευόμενον τῷ νόμῳ τοῦ νοός μου».

Σπουδαιότατον ὅμως ἐνταῦθα ἀναφέεται ζήτημα ἂν πράγματι
ἀληθεύει, ὅτι ὁ κοινὸς λόγος ἔχει τὴν ἀπονεμομένην αὐτῷ δύναμιν·
πότερον, ἀρκεῖ ἄρα γε τὸ ἀκαλλιέργητον τοῦ ἀγρίου λογικὸν νὰ δια-
κρίνη τῶν ἰδίων πράξεων τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν ἀδικίαν, ἢ φαίνεται

πιθανώτερον, ὅτι ὁ ἄγριος ἄνθρωπος, ὡς ἐκ τοῦ ἰδίου συμφέροντος αἰείποτε ὀρμώμενος, ἢ οὐδεμίαν οὐδέποτε ἔλαβε τοῦ δικαίου ἔννοιαν, ἢ τὰ πάθη ἀπήλειψαν αὐτὴν τέλειον ἐκ τῆς ψυχῆς αὐτοῦ; Ἐπὶ τοῦ προκειμένου αἱ γινώμαι ἀνέκαθεν ἐγένοντο δίχα· ὁ μὲν Σωκράτης, ἀποδεχόμενος τὴν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἔμφυτον τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ διάκρισιν, καλεῖ αὐτὴν ἄγραφον καὶ θεῖον νόμον, ἥτοι ἀνεξάρτητον παντὸς ἐγγράφου πολιτικοῦ θεσμοῦ· «θεοὺς οἶμαι τοὺς ὄμους τούτους τοῖς ἀνθρώποις θεῖναι». Τὴν προϋπαρξίν τοῦ φυσικοῦ νόμου ἥτοι τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἀνομολογῶν καὶ ὁ Μοντεσκῦ ἔλεγεν «ὁ διατεινόμενος, ὅτι οὔτε δίκαιον οὐπάρχει, οὔτε ἀδίκον ἄλλο παρὰ τὸ κελευόμενον ἢ τὸ ἀπαγορευόμενον οὐπὸ τοῦ νόμου, διατείνεται, ὅτι πρὶν ἢ κυκλογερχηθῆ ὁ κύκλος, δὲν ἦσαν ἅπασαι αἱ αὐτοῦ ἀκτίνες ἴσαι. Τὸ ἀληθές εἶναι ὅτι αἱ τῆς δικαιοσύνης ἔννοιαι, αἱ τῆς ἐπιεικείας σχέσεις προϋπάρχουσι τοῦ κυροῦντος αὐτὰς θετικοῦ νόμου». Ἄλλοι τούναντίον, καίτοι συνειδότες, ὅτι μόνη ἀσφαλῆς βάσις τῆς πολιτικῆς κοινωνίας εἶναι τὸ δίκαιον, ἀμφισβητοῦσιν ὅτι ἔννοια τοιοῦτου δικαίου ἐνυπάρχει τοῖς ἀνθρώποις πρὸ τοῦ πολιτισμοῦ. Κατὰ τούτους, τὴν ἔννοιαν τοῦ δικαίου ἐδίδαξε τοὺς ἀνθρώπους οὐχὶ ἡ φύσις, ἀλλ' ἡ ἀνάγκη· ἀφ' οὗ δηλαδὴ ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἔπαθον κακοποιῶντες ἀλλήλους, ἔμαθον ἐκ πείρας, ὅτι μόνος ἀσφαλῆς σύνδεσμος πολιτικῆς κοινωνίας εἶναι ἡ ἰσονομία, ἧς ἄνευ αἱ κοινωνίαι μεταποιοῦνται εἰς βιαιὰς συνδιαιτήσεις δούλων καὶ δεσποτῶν, ἐν ἀδιαιλίπτοις ἔρισι καὶ πολέμοις διατελούντων. Τὴν ἀλήθειαν ταύτην ἀναπτύξας ὁ Πλάτων ἐπήνεσεν ὡς ἀληθῆ τὸν παλαιὸν λόγον «ἰσότης φιλότητα ἀπεργάζεται», καὶ ὁ Ἀριστοτέλης δὲ προσεπεμαρτύρησεν εἰπὼν «γίνεται οὖν δούλων καὶ δεσποτῶν πόλις, ἀλλ' οὐκ ἐλευθέρων, καὶ τῶν οὐ μὲν φθονούντων, τῶν δὲ καταφρονούντων· ἡ πλεῖστον ἀπέχει φιλίας καὶ κοινωνίας πολιτικῆς· ἡ γὰρ κοινωνία φιλικόν». Ἀναμφίβολον ὑπάρχει, ὅτι ὀρθὴ πολιτεία εἶναι τι ἀδύνατον, εἰ μὴ στηριχθῆ εἰς τὴν ἰσονομίαν ἥτοι τὸ κοινῆ συμφέρον· ὡσαύτως δ' ἀναμφίβολον, ὅτι τοῦ κοινῆ συμφέροντος ἔννοιαν δὲν συλλαμβάνει ἐκ φύσεως ὁ ἄγριος, ἀν μὴ πολιτισθῆ ὅπως οὖν καὶ μάθη ἐκ πείρας τίνα τὰ μάλιστα συνδέοντα καὶ τίνα τὰ μάλιστα διαλύοντα τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν. Αὐτὴ ἡ ἱστορία διδάσχει, ὅτι τῶν ἀνθρώπων ἡ ἡμέρωσις κατωρθώθη ἡρέμα καὶ κατὰ μικρὸν, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἐντελέστατα, διότι καὶ σήμερον ἔτι κωλύουσι τὴν τελείωσιν τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης ἔνθεν μὲν τῶν εὐγενῶν αἱ προλήψεις, ἔνθεν δὲ τοῦ κοινοῦ λαοῦ ἡ μεγάλη ἀμάθεια. Οἱ μὲν εὐγενεῖς

λεγόμενοι, φοβούμενοι καὶ φεύγοντες τὴν ἰσονομίαν, ἀπαιτοῦσι προνόμια ἢτοι ἀντινομίαν, πόλεμον κατὰ τῶν νόμων καὶ χωρισμὸν ἀπὸ τῶν συμπολιτῶν· ὁ δὲ κοινὸς λαὸς διατελεῖ ἐν τοιαύτῃ ἀμαθείᾳ, ὥστε καὶ τοὺς κυβερνῶντας αὐτὸν νόμους ἀγνοεῖ καὶ τὰ ὅρια τῆς ἑαυτοῦ ἐλευθερίας. Καὶ ταρασσει μὲν τὸ πολίτευμα ἢ τῶν ὀρίων ὑπέρβασις, οὐχ ἦττον δὲ ταρασσει αὐτὸ καὶ ἢ τῶν ὀρίων ἀγνοία, ἢ ὁσημέραι θρασυτέρους ἀπεργαζομένη τοὺς νοσφιζομένους τὰ προνόμια.

Ἐπὶ τέλος ὁμῶς τὸ ζήτημα, ἂν ἔχουσιν οἱ ἄνθρωποι τοῦ δικαίου τὴν ἔννοιαν ἐκ πείρας ἢ ἐκ φύσεως, ἀποβαίνει καθαρὰ λογομαχία, διότι οὐδέποτε οὐδ' ὑπὸ τῆς πείρας θὰ ἐδιδάσκετο ὁ ἄνθρωπος, ἂν μὴ ἦτο διδασκαλίας δεκτικὸς ἢτοι λογικὸς· ἐπειδὴ δὲ ὑπάρχει φύσει λογικὸς καὶ ἐπειδὴ διὰ τοῦ φυσικοῦ λόγου ἀνεῦρεν, ὅτι ἡ εἰρηνικὴ ἐν τῇ πολιτείᾳ συμβίωσις εἶναι ἀνέφικτος ἄνευ δικαιοσύνης, ἀκολουθεῖ, ὅτι ὑπάρχουσιν ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ σπέρματα φυσικοῦ δικαίου πρὶν ἔτι λάβῃ ἔννοιαν δικαιοσύνης πολιτικῆς. Ταῦτα ἐνθυμούμενος ὁ ἐκ τῆς Στοᾶς Χρύσιππος ἐκήρυττεν, ὅτι ἀδύνατον νὰ συλλάβωμεν δικαιοσύνης ἔννοιαν, ἐὰν μὴ ἀναδράμωμεν εἰς αὐτὴν τοῦ ἀνθρώπου τὴν φύσιν, ἣν ἐχορήγησεν ὁ Δημιουργός· «οὐ γάρ ἐστιν εὐρεῖν τῆς δικαιοσύνης ἄλλην ἀρχὴν, οὐδὲ ἄλλην γένεσιν, ἢ τὴν ἐκ τοῦ Διὸς καὶ τὴν ἐκ τῆς καινῆς φύσεως· ἐντεῦθεν γὰρ δεῖ πᾶν τὸ τοιοῦτον τὴν ἀρχὴν ἔχειν, εἰ μέλλομέν τι εἰρεῖν περὶ ἀγαθῶν καὶ κακῶν». Καὶ ὁ τῆς τυραννίας δὲ ἀπολογητῆς Ὀββῆς, ὁ τὸν νόμον «θέλησιν τοῦ ἰσχυροτέρου» ὀρισάμενος, ἐδέησε νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι οἱ ἄνθρωποι, ἐπειδὴ ἀπέκαμον πολεμοῦντες τὸν καθ' ἡμέραν πόλεμον τῆς ἀγρίας αὐτῶν καταστάσεως, ἐπενόησαν νόμους ἐπιτηδείους νὰ πορίσωσιν αὐτοῖς εἰρήνην καὶ ἀσφάλειαν· τὸ δὴ μέγιστον ἐκάλεσε τοὺς νόμους τούτους φυσικούς. Ἡ θεωρία δὲ αὕτη κατ' οὐδὲν ἄλλο διαφέρει τῆς τῶν δογματιζόντων τὸ φύσει δίκαιον ἢ ὅτι ἐν τῇ γεναλογίᾳ τῶν πολιτικῶν νόμων οἱ μὲν ὀρμῶνται ἀπὸ τοῦ κοινοῦ λόγου κατὰ τὸν Ἡράκλειτον, ἢτοι ἀπὸ τῆς ἔτι ἀδιδάχτου φύσεως, οἱ δὲ ἀπὸ τοῦ ὀρθοῦ λόγου κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλέα, ἢτοι ἀπὸ τῆς φύσεως τῆς ὀπασοῦν διαφωτισθείσης ὑπὸ τῆς πείρας.

Ἐκ τῶν ἄχρι τοῦδε εἰρημένων ἐδείχθη, ὅτι καὶ παλαιοὶ φιλόσοφοι καὶ νέοι ἐδέξαντο ἅπαντες νόμους φυσικούς, ἐξ ὧν ἀναγκαίως συμπεραίνεται, ὅτι κλοπὴ, ἀρπαγὴ, ὕβρις, φόνος κ.λ. νομίζονται καὶ λέγονται πράξεις ἀδικοὶ οὐχὶ διότι ὡς τοιαύτας κρίνουσιν αὐτάς καὶ κολάζουσιν οἱ πολιτικοὶ νόμοι, ἀλλὰ πολλῶν πρότερον, διότι ἀθετοῦσι τὸ φυσικόν

δίκαιον, τὸν ἀγραφὸν τῆς φύσεως νόμον, τὸν λέγοντα «ὃ σὺ μισεῖς, ἐτέρῳ μὴ ποιήσης». Τὸν φυσικὸν τοῦτον νόμον ἐκήρυξαν οἱ ἐν Ἑλλάδι ἀληθεῖς φιλόσοφοι μόνον ἀληθὲς κριτήριον τῶν πολιτικῶν νόμων, ἐξ οὗ προκύπτει ἡ εὐνομία, ἡ δικαιοσύνη, ἡ εἰρήνη καὶ ἡ δόξα ἡ ἐθνικὴ· καὶ τῶν ἐλλήνων δὲ ποιητῶν καταφάνεται ἡ θαυμαστὴ περίνοια ἐν τούτῳ, ὅτι ὁ μὲν Ἡσίοδος ἐκάλεσε τὴν Εὐνομίαν, τὴν Δίκην καὶ τὴν Εἰρήνην θυγατέρας τῆς Θέμιδος καὶ τοῦ Διὸς, ὁ δὲ Πίνδαρος ἀπένειμε τῇ Εὐνομίᾳ τὰ προσφυστάτα ἐπίθετα «ἀπόλεμος καὶ μεγαλόδοξος», πάσας δὲ τὰς τρεῖς ἀδελφὰς προσηγόρευσε «βάθρον πολίων, ταμίας ἀνδράσι πλούτου».

Τὸν ἀγραφὸν νόμον, ὃν οἱ Στωϊκοὶ ἐκάλουν Διὸς νόμον, ἐκάλει ὁ Σωκράτης Θεῖον· τοιαύτην δὲ πεποίθησιν εἶχε περὶ τῆς ἐξ αὐτοῦ ὠφελείας εἰς τὴν ἀγωγὴν τῶν νέων καὶ εἰς τὴν δικαιοσύνην τῶν πολιτικῶν νόμων, ὥστε ἐτόλμησε νὰ εἴπῃ, ὅτι καὶ ψευδὲς ἂν ἦτο τὸ περὶ τούτου δόγμα, συνέφερε νὰ διδάσκωνται οἱ νέοι αὐτὸ ὡς ψεῦδος σωτήριον, διότι ἀπὸ τῆς χρηστῆς τῶν νέων ἀγωγῆς ἐξήρτηται καὶ τῶν δικαίων πολιτικῶν νόμων ἡ διαμονὴ καὶ τῶν ἀδίκων ἡ διόρθωσις καὶ τοῦ πολιτεύματος ἡ σωτηρία (Πλ. περὶ Νόμ. 663). Τοῦ Πλάτωνος ἡ ρήτρα ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνημὴν τὴν τοῦ Βολταίρου «Si Dieu n'existait pas, il faudrait l'inventer».

Τὸν θεόδοτον καὶ σωτήριον τῆς φύσεως νόμον ἠρνήθησαν πρῶτοι οἱ Σοφισταί, διίσχυρισάμενοι, ὅτι τὰ δίκαια καὶ τὰ ἀδίκια ἐκλήθησαν οὕτως οὐχὶ ὡς ὄντα φύσει τοιαῦτα, ἀλλ' ὡς προστασόμενα ἢ ἀπαγορευόμενα ὑπὸ γραπτῶν ἢ ἀγράφων νόμων πολιτικῶν· παράδειγμα δὲ ἐπηγάγοντο τοὺς νενομισμένους διαφόρους παρὰ διαφόροις ἔθνεσι τρόπους τῆς ταφῆς καὶ τοὺς γάμους στενοτάτων συγγενῶν, οἵτινες ἐν μὲν τοῖς Ἑλλησιν ὑπελαμβάνοντο παράνομοι, ἐν δὲ τοῖς Πέρσαις ἔννομοι· ἦσαν ἄρα, κατὰ παριουδίαν τῶν τοῦ Δημοκρίτου, «νόμῳ καλοῖ, νόμῳ κακοῖ» ἦτοι ἀδιάφοροι. Δεινότερα ἐδογματίσαν ἕτεροι Σοφισταί, ὧν οὔτε τὰ ὀνόματα, οὔτε τὰς θεωρίας δυνάμεθα ἐν τῇ συνόψει τῆδε νὰ μνημονεύσωμεν. Κατὰ τὸν Γοργίαν ἰ. γ., ἐν τῷ φερωνύμῳ πλατωνικῷ διαλόγῳ, ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ εὐδαιμονία τοῦ πολίτου εἶναι οὐχὶ τὸ ἀρχεσθαι, ἀλλὰ τὸ ἀρχεῖν τῶν ἄλλων διὰ τῆς ρητορικῆς· καὶ ὀρθῶς μὲν θὰ εἰλάλει ὁ ἐκ Λεοντίου σοφὸς, ἂν προσεπέλεγεν ὅτι οἱ δεσπόζοντες δεόν νὰ ἦναι χρηστοὶ πολῖται, συμβουλεύοντες αἰείποτε τὰ κοινῇ συμφέροντα. Ἀλλ' ὁ Γοργίας ἐνόει ἄλλο τι, ὅπερ αὐτὸς μὲν δὲν ἐτόλμα νὰ δηλώσῃ

διαρρήδην, ἐδήλωσε δὲ θρασέως ὁ τούτου μαθητὴς Πῶλος. Διασαφίσαντος τοῦ Σωκράτους, ὅτι τῆς ρητορικῆς ἔργον εἶναι τὸ διδάσκειν καὶ πείθειν τοὺς ἀνθρώπους τὰ δίκαια, παρέρχεται εἰς τὸ μέσον πλήρης ὀργῆς ὁ Πῶλος καὶ ὄνειδίσας τῷ Σωκράτει ἀγροικίαν διατείνεται, ὅτι ἡ ρητορικὴ ἀποδεικνύει τοὺς ρήτορας ἰσοδυνάμους τοῖς τυράννοις, διότι καὶ οἱ ρήτορες «ἀποκτινύουσιν τε ὃν ἂν βούλωνται, καὶ ἀφαιροῦνται χρήματα καὶ ἐκβάλλουσιν ἐκ τῶν πόλεων ὃν ἂν δοκῇ αὐτοῖς»· εὐδαίμονα δὲ καὶ μακαριστὸν ἀνακηρύσσει τὸν μέγιστα ἡδίκηκότα Ἀρχέλαον, ὅστις ἤρπασε τὴν ἀρχὴν τῆς Μακεδονίας ἀφ' οὗ ἀπέκτεινε τοὺς γνησίους αὐτῆς κληρονόμους. Ἐτερος μετὰ τὸν Πῶλον ἐπίκουρος τοῦ Γοργίου προσέρχεται ὁ φίλυβρις Χαρικλῆς, ἔτι μᾶλλον ἀποθρασυρόμενος καὶ λέγων, ὅτι φύσις καὶ νόμος ὑπάρχουσιν ἐναντία ἀλλήλοις· διότι τοὺς μὲν νόμους τίθενται οἱ ἀσθενεῖς ἄνθρωποι καὶ οἱ πολλοὶ ἵνα φυλάσσωνται τοὺς δυνατούς· ἐπὶ τούτῳ δὲ τῷ σκοπῷ συνεργόμενοι θεσπίζουσιν, ὅτι αἰσχρὸν καὶ ἀδίκον τὸ πλεονεκτεῖν· ἀλλ' ἡ φύσις διδάσκει τὸ ἀντίστροφον· καλὸν καὶ δίκαιον εἶναι ὅταν ἔχη πλεόν ὁ ἀμείνων τοῦ χειρόνος καὶ ὁ δυνατώτερος τοῦ ἀδυνατωτέρου. Ἐστράτευσαν λοιπὸν καὶ ὁ Ξέρξης ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ ἐπὶ τοὺς Σκύθας οὐ μόνον κατὰ τὴν φύσιν τὴν τοῦ δικαίου, ἀλλὰ μὰ Δία καὶ κατὰ νόμον γε τὸν τῆς φύσεως· ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἐστράτευσαν ἅμα μὲν κατὰ τὸ ἀληθινὸν τῆς φύσεως δίκαιον, ἅμα δὲ καὶ κατὰ τὸ νόμῳ δίκαιον· οὐχὶ ὅμως κατ' ἐκείνον τὸν νόμον, ὃν ἡμεῖς νομοθετοῦμεν ἐν ταῖς πόλεσι (να ἀπολαύη δηλονότι ἕκαστος τῶν ἰδίων ἀνευ φόβου μὴ ἀφαιρεθῇ αὐτὰ ὑφ' ἐτέρων), ἀλλὰ κατὰ τὸν νόμον τῆς φύσεως, τὸν προαγορεύοντα νὰ ἀνήκωσι τοῖς δυνατοῖς τὰ χρήματα τῶν ἀδυνάτων¹⁾. Πρὸς τὸν τοιαῦτα βλασφημοῦντα Καλλικλῆν ἀποδεικνύει ὁ Σωκράτης διὰ συλλογισμῶν ἀναντιρρήτων, ὅτι καλὸν μὲν εἶναι τὸ δίκαιον, κακὸν δὲ τὸ ἀδίκον, οὐχὶ διότι οὕτω ἐκάλεσαν αὐτὰ οἱ γραπτοὶ νόμοι ἢ ἡ συνήθεια καὶ ἡ κοινή τιμος

¹⁾ Τοῦ σοφίσματος τοῦ Καλλικλέους μνημονεύει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης· « ἐναντία γὰρ εἶναι φύσιν καὶ νόμον, καὶ τὴν δικαιοσύνην κατὰ τὸν νόμον μὲν εἶναι, κατὰ φύσιν δὲ οὐ καλόν ἦν δὲ τὸ μὲν κατὰ φύσιν αὐτοῖς τὸ ἀληθές, τὸ δὲ κατὰ νόμον τὸ τοῖς πολλοῖς δοκοῦν». Ἐνταῦθα πάλιν φαίνεται ὅτι νόμον ἐκάλουν οἱ παλαιοὶ οὐ μόνον τὸν γραπτὸν καὶ θετικὸν νόμον, ἀλλὰ καὶ τὰ ἦθη καὶ ἔθιμα καὶ τὴν κοινὴν ὑπόληψιν καὶ δόξαν (οἰκίσιον δημόσιον), ἣν καὶ νόμον ἄγραφον ἐκάλουν πρὸς διάκρισιν τοῦ γραπτοῦ.

ἔθλους ὑπόληψις καὶ δόξα, ἀλλὰ διότι οἱ ἄνθρωποι ἐκ φύσεως ἅμα καὶ πείρας διδαχθέντες ὅτι τὸ μὲν δίκαιον συνάπτει καὶ συντηρεῖ τὰς πολιτείας, τὸ δὲ ἄδικον διαλύει αὐτάς, κρίνουσιν αὐτὰ καὶ κηρύττουσι τοιαῦτα. Ἄλλ' ὁ Καλλικλῆς, ὁ νόμιμ δίκαιαν καὶ καλὴν κρίνας τὴν ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα στρατείαν τοῦ Ξέρξου, ἐρμηνεύων σαφέστερον καὶ αὐθαδέστερον τὸν δεχάλογον τῆς ἰδίας ἠθικῆς, ἀποκρίνεται, ὅτι φύσει δίκαιον εἶναι οὐχὶ τὸ ἴσον ἔχειν, ἢ ἰσονομία, ἀλλὰ «τὰς μὲν ἐπιθυμίας τὰς ἑαυτοῦ ἢ ἂν ὡς μεγίστας εἶναι καὶ μὴ κολλάζειν· ταύταις δὲ ὡς μεγίσταις νοῦσαις ἱκανὸν εἶναι ὑπηρετεῖν δι' ἀνδρείαν καὶ φρόνησιν καὶ ἀποπιμπλάναν ὧν ἂν αἰεὶ οἱ ἐπιθυμία γίγνηται». Ἄλλ' ἐπειδὴ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν τοῖς πολλοῖς συνεφώνησαν οἱ πολλοὶ νὰ ψέγωσι τοὺς ἀκολάστους· ἐπαινοῦσι λοιπὸν τὴν σωφροσύνην καὶ τὴν δικαιοσύνην, οὐχὶ διότι τὰς κρίνουσι καλὰς, ἀλλὰ διὰ τὴν ἑαυτῶν ἀδυναμίαν καὶ ἀνανδρίαν, ὡς ἴμοιροῦντες πόρων δι' ὧν νὰ κορέσωσι τὰς ἰδίας αὐτῶν ἐπιθυμίας. «Ἄλλὰ τῇ ἀληθείᾳ, ἣ Σώκρατες, ἧδ' ἔχει· τρυφή καὶ ἀκολασία καὶ ἠλευθερία, ἐὰν ἐπικουρίαν ἔχη, τοῦτό ἐστιν ἀρετὴ τε καὶ εὐδαιμονία· ἢ τὰ δὲ ἄλλα ταῦτα ἐστὶ τὰ καλλιωπίσματα, τὰ παρὰ φύσιν συνθήματα, ἢ ἀνθρώπων φλυαρία καὶ οὐδενὸς ἀξία». Ὁ δὲ ἀδικούμενος; ἄς μὲμφηται τὴν φύσιν, ὅτι ἔπλασεν αὐτὸν ἀδύνατον νὰ σῶζῃ τὰ ἑαυτοῦ, καὶ οὐχὶ ἀνδρεῖον ὅπως ληστεύῃ, ἢ πανοῦργον ὅπως κλέπτῃ καὶ αὐτὸς τὰ τῶν ἄλλων. Τοῦ Καλλικλέους ἀναιδέστερος ἀπεδείχθη ὁ ὀνόματι καὶ πράγματι θρασύμαχος ὁ Χαλληδόνιος, ὁ ἐν ταῖς διαλέξεσιν ὡς περ θηρίον ἑαυτὸν συστρέφων, ἐπιτάξας τῷ Σωκράτει νὰ μάθῃ παρ' ἑαυτοῦ ὅτι «τὸ δίκαιον οὐκ ἄλλο τι ἢ τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον». Οὐδαμῶς τοῦ θρασυμάχου ἐνδεέστερος ὁμολογεῖται ὁ τῶν τριάκοντα φονικιώτατος Κριτίας, κηρύξας πρῶτον μὲν, ὅτι ὁ βουλόμενος νὰ πλεονεκτῇ ἀκινδύνως δεόν νὰ ποιῆται ἐμποδίων οὐς ἂν ὑπολαμβάνῃ ἱκανοὺς νὰ διακυλύωσι τὴν πλεονεξίαν αὐτοῦ, εἶτα δὲ ὅτι Θεὸς δὲν ὑπάρχει ἐπ' ἀληθείας ἐν τῇ φύσει τῶν ὄντων, ἔπλασαν δὲ αὐτὸν οἱ παλαιοὶ νομοθέται ἐπισκοπὸν τινα τῶν ἀνθρωπίνων κατορθωμάτων καὶ ἁμαρτημάτων «ὑπὲρ τοῦ μηδένα λάθρα τὸν πλησίον ἀδικεῖν, εὐλαβούμενον τὴν ὑπὸ τῶν Θεῶν τιμωρίαν».

Ὁ πατὴρ τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας Σωκράτης καὶ ὁ τούτου μαθητὴς Πλάτων, συνειδότες ὅποσον ἔβλαψε καὶ ὅποσον ἔμελλε νὰ βλάβῃ τὴν Ἑλλάδα ἢ τῶν Σοφιστῶν ἀντίθεος διδασκαλία, ἐταλάνιζον τὴν πατρίδα λέγοντες· «συνέχεαν δίκαια καὶ ἄδικα, διίσχυριζόμενοι, ὅτι οὐδὲν τούτων

»διδάσκειται ὑπὸ τῆς φύσεως, ἀλλὰ τότε μόνον γίνεται ἀληθῶς δίκαιον
»ἢ ἄδικον ὅτε ἂν δόξη καὶ ὅσον ἂν δοκῇ χρόνον. Τῆς νομοθεσίας
»τὰ θεμέλια κατέσεισαν ἀποδόντες αὐτὴν οὐχὶ τῇ φύσει ἀλλὰ τῇ τέχνῃ.
»Καὶ περὶ Θεοῦ δὲ ἐτόλμησαν νὰ δογματίσωσιν, ὅτι δὲν ὑπάρχει φύσει,
»ἀλλ' ἐνομοθετήθη ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων. Ἄλλα κατ' αὐτοὺς τὰ φύσει
»καλὰ, ἀλλὰ τὰ νόμῳ ἦτοι τὰ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων νομιζόμενα· τὰ δὲ
»δίκαια οὐδ' ὑπάρχουσι τὸ παράπαν φύσει, διότι οὐδέποτε συμφωνοῦσιν
»ἐπὶ τούτων οἱ νομοδῶται, λέγουσι δὲ καὶ νομοθετοῦσι περὶ αὐτῶν ἄλλοι
»ἄλλα. Διδάσκουσι τοὺς νέους, ὅτι τὸ δικαιοτάτον εἶναι ὅτι ἂν τις ἰσχύῃ
»νὰ λάβῃ διὰ τῆς βίας· ἐντεῦθεν ἀσέβειαί καὶ στάσεις, ὄλεθροὶ καὶ
»καταλύσεις πολιτειῶν». (Θεαίτ. 172, Περὶ Νόμ. 889). Καὶ ἀληθῶς
συνέβησαν ἐν Ἀθήναις ὅσα οἱ ἀληθεῖς φιλόσοφοι προεῖδον. Τῶν ἠθῶν
ἢ διαστροφή εἶχε προβῆ ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε καὶ γονεῖς ἐφοβοῦντο τὴν
παρὰ τῶν ἰδίων τέκνων συκοφαντίαν· παροιμιώδη δὲ κατέστησαν τότε
τὸ ἀττικὸν βλέπος, τὸ συκοφάντου δῆγμα, καὶ οἱ ἐγγλωττο-
γάστορες· ἐρρήθη δὲ περὶ Ἀθηνῶν «ὡς ἴσως μὲν καὶ ἐν ἄλλῃ πόλει
ῤῥῶν ἐστι κακῶς ποιεῖν ἀνθρώπους, ἐν τῇδε δὲ καὶ πάνυ».

Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα ἐν Ἑλλάδι, ὅτε παρέστησαν οἱ Σκε-
πτικοὶ φιλόσοφοι ἵνα ἐμπεδώσωσι τῶν Σοφιστῶν τοὺς λήρους διὰ τῶν
λόγων δῆθεν τῆς φιλοσοφίας. Ἐκλήθησαν δὲ καὶ Πυρρώνειοι ἐκ τοῦ
αἰρεσιάρχου καὶ Ζητητικοὶ καὶ Ἀπορητικοὶ καὶ Ἐφεκτικοὶ ὡς ἀπιστοῦντες
εἰς τε τὰς αἰσθήσεις καὶ εἰς τὴν κρίσιν τοῦ νοῦ. Ὁ μὲν Πύρρων ἀνε-
μασᾶτο τὰ τοῦ Κυρηναίου Ἀριστίππου, ὃν οὐδ' ὁ Σωκράτης ἴσχυσε νὰ
ἀπαλλάξῃ τῆς φιληδονίας ἀπαγγέλλων τὸν κατὰ τῆς ἡδονῆς ἀξιόλογον
τοῦ Προδίκου μῦθον. Ἐδίδασκε λοιπὸν, ὅτι οὐδὲν ἐστὶν οὔτε καλὸν, οὔτε
αἰσχρὸν, οὔτε δίκαιον οὔτε ἄδικον, καὶ ὁμοίως «ἐπὶ πάντων μηδὲν εἶναι
τῇ ἀληθείᾳ· νόμῳ δὲ καὶ ἔθει πάντα τοὺς ἀνθρώπους πράττειν». Ἄν
αἱ ἀνθρώπινα πράξεις ἦσαν ἀληθῶς καὶ φύσει καλαὶ ἢ αἰσχραὶ, τὴν
αὐτὴν αἰέποτε περὶ τῶν αὐτῶν κρίσιν ἴφειλον ἅπαντες νὰ ἐκφέρωσι
συγχρόνως· ἀλλὰ συμβαίνει τὸ ἐναντίον· «οὐκ ἄρα ἐστὶ φύσει ἀγαθὸν
ἢ κακὸν, ἀλλὰ νόμῳ καλὸν, νόμῳ κακόν». Ἀμφοτέρους τοὺς διδασκά-
λους, Ἀριστίππον καὶ Πύρρωνα, ὑπερηκόνησε Θεόδωρος, ὁ ἄθεος ἐπικλη-
θεῖς, ἀρνηθεῖς τοῦ Θεοῦ τὴν ὑπαρξίν καὶ ἀδεῶς διδάξας, ὅτι οὐδαμῶς
οὐδ' ὑπὲρ πατρίδος δέον νὰ κινδυνεύῃ ὁ φρόνιμος· συγχωρεῖται δὲ
τούτῳ καὶ τὸ κλέπτειν καὶ τὸ ἱεροσυλεῖν καὶ τὸ μοιχεύειν, διότι οὐδὲ
ἐν τούτων ὑπάρχει φύσει αἰσχρὸν, ἅμα ἀφαίρηθ' ἐν τῇ περὶ αὐτοῦ

υπόληψιν καὶ δόξαν, ἥτις καλεῖ αὐτὸ αἰσχρὸν ἵνα κρατῆ τοὺς ἀνοήτους ἐν τάξει· «μηδὲν εἶναι τούτων αἰσχρὸν φύσει, τῆς ἐπ' αὐτῆς δόξης αἰρομένης ἢ σύγκειται ἔνεκα τῆς τῶν ἀφρόνων συνοχῆς» (Διογ. Λαέρτ. β. 97—99).

Τὸ δόγμα «νόμῳ καλὸν, νόμῳ κακὸν» οὔτε χριστιανὸς, οὔτε θεοσεβῆς καθόλου δύναται γὰρ στέρξει, εἰ μὴ πρῶτον ἀρνηθῆ ἰθρησκείαν καὶ Θεοῦ ὑπαρξιν. Ἄν ὁ ἄνθρωπος εἶναι φύσει ζῶον πολιτικὸν καὶ ἂν πολίτευμα πρόξενον ἡσυχίας, ἀρετῆς καὶ εὐημερίας εἶναι ἀνέφικτον ἄνευ δικαιοσύνης, ἀκολουθεῖ ὅτι ὁ τῆ ψυχῆ ἡμῶν ἐμφυτεύσας τὸ πολιτικὸν, ἦτοι τὴν κλίσιν τοῦ συνέρχεσθαι καὶ συνδαιτυῖσθαι τοῖς ὁμοίοις, προσε-νεφύτευσεν ἡμῖν καὶ τὰ πρῶτα τοῦ δικαίου σπέρματα· ἂν μὴ ἐποίησε τοῦτο, ἢ δὲν ἠθέλησεν ἢ δὲν ἠδυνήθη γὰρ τὸ ποιῆσαι· ὁπότερον δ' ἂν τις ὁμολογήσῃ, ἀναιρεῖ τοῦ Θεοῦ τὴν ὑπαρξιν, διότι Θεὸς ἄνευ δικαιοσύνης καὶ παντοδυναμίας εἶναι τι ἀκατανόητον. Ἄλλ' ὁ Θεὸς ἐποίησε τοῦτο.

Αἱ δέκα ἐντολαὶ στηρίζονται εἰς αὐτὸ τὸ φύσει δίκαιον, ἀπλῆ οὔσαι ἀνάπτυξις τῆς μιᾶς τοῦ Σωτῆρος ἐντολῆς «πάντα ὅσα ἂν θέλητε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι, οὕτω καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς», καὶ ἥτις ἀντιστρεφομένη ἴσα δύναται τῆ «ὁ σὺ μισεῖς, ἐτέρῳ μὴ ποιήσης». Τὰς δέκα ἐντολάς συνεξαφαλαίωσεν ὁ Σωτὴρ εἰς δύο μόνον, τῆς εἰς τὸν Θεὸν καὶ τῆς εἰς τὸν πλησίον ἀγάπης, ἐξ ἧς προκύπτει ἡ δικαιοσύνη, διότι ὁ τὸν πλησίον ὡς ἑαυτὸν ἀγαπῶν, καθ' ὃν τρόπον φύσει μισεῖ τὰς εἰς ἑαυτὸν ἀδικίας, οὕτω καὶ φύσει ἀπέχεται πάσης ἀδικίας εἰς τὸν πλησίον. Ὁ νόμος οὗτος τῆς δικαιοσύνης ὀρθῶς ἐπωνομάσθη καὶ νόμος τῆς φύσεως, διότι αἱ πρῶται αὐτοῦ ἀρχαὶ καὶ τὰ σπέρματα εὐρίσκονται ἐν αὐτῇ τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ ζώου τῆ φύσει, ἃ τινὰ ἔμελλον κατόπιν μετὰ μακρὰν πείραν γὰρ τελεσφορήσωσιν. Εἰς ταύτην δὲ τὴν πείραν ἐπίκουρος ἦλθεν ἡ ἰθρησκεία κομίσασα τὰς δέκα ἐντολάς, ὡς ἀπλῆν ἀνάπτυξιν καὶ ἐμπέδωσιν τοῦ ἐν τῇ καρδίᾳ τῶν ἀνθρώπων ἐγγεγραμμένου φυσικοῦ δικαίου· τούτου ἔνεκα ἐν μὲν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ ὁ Νομοδότης εἶπεν «ἡ ἐντολὴ αὕτη, ἣν ἐγὼ ἐντέλλομαί σοι σήμερον, οὐχ ὑπέρογκός ἐστιν, οὐδὲ μακρὰν ἀπὸ σοῦ· ἐγγύς σου ἐστὶ τὸ ρῆμα σφόδρα ἐν τῷ στόματί σου καὶ ἐν τῇ καρδίᾳ σου»· τῆς καρδίας δὲ τὸν νόμον τοῦτον νοεῖ ὁ Παῦλος λέγων «ὅταν ἔθνη τὰ μὴ νόμον ἔχοντα φύσει τὰ τοῦ νόμου ποιῆ, οὗτοι νόμον μὴ ἔχοντες ἑαυτοῖς εἰσι νόμος κ.λ.» Τὸν αὐτὸν δὲ τοῦ φυσικοῦ δικαίου νόμον καλεῖ καὶ νόμον

τοῦ νοῦ, ὡσανεὶ ἀτοπωτάτην ἔκρινε τὴν ἀπλήν ὑπόθεσιν, ὅτι ἔδωκε τοῖς ἀνθρώποις ὁ Δημιουργὸς νοῦν δεκτικὸν μὲν πασῶν τῶν ἐπιστημῶν τε καὶ τεχνῶν, ἀνεπίδεκτον δὲ τῆς πασῶν ἀναγκαιοτάτης ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, ἐξ ἧς ἡ ἀπόλεμος ἰσονομία καὶ εὐνομία τῶν πόλεων. Καὶ οὐ μόνον τὴν δικαιοσύνην, ἀλλὰ καὶ τὸ ἴσον ἔχειν, τὴν ἰσότητα πλεονάκις συνέστησεν ἡ Γραφή, ὡς συντελοῦσαν εἰς τὴν εἰρηνικὴν τῶν ἀνθρώπων συμβίωσιν· «ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ οὐκ ἔστι δούλος, οὐδὲ ἐλεύθερος» καὶ «οἱ κύριοι τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἰσότητα τοῖς δούλοις παρέχετε»· δὲν ἠμέλησε δὲ νὰ παραινέσῃ διαρρηθῆναι, ὅτι ἡ ἀνισότης γεννᾷ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον, τὴν διάλυσιν καὶ τὸν ὄλεθρον τοῦ πολιτεύματος· «ὁ πᾶς νόμος ἐν ἐνὶ λόγῳ πληροῦται, ἐν τῷ Ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν· εἰ δὲ ἀλλήλους δάκνετε καὶ κατεσθίετε, βλέπετε μὴ ὑπὸ ἀλλήλων ἀναλωθῆτε». Ἄξιον δὲ σημειώσεως εἶναι, ὅτι, ὡς οἱ ἀρχαῖοι ἐν Ἑλλάδι φιλόσοφοι, οὕτω καὶ ἡ Γραφή ἐρμηνεύει σαφῶς ὅποια τις δέον νὰ ᾔναι ἡ ἰσότης. Πλάτων δηλονότι καὶ Ἀριστοτέλης διακρίνουσι τὸ Ἀριθμῶ ἴσον καὶ τὸ Κατ' ἀξίαν ἴσον· καὶ τὸ μὲν Ἀριθμῶ ἴσον ἦτοι ἡ Ἀριθμητικὴ ἰσότης, ἣν ὁ Ὅμηρος ἐκφράζει διὰ τοῦ

ἴση μοῖρα μένοντι, καὶ εἰ μάλα τις πολεμίζοι·
ἐν δ' ἰῆ τιμῇ ἡμὲν κακὸς ἡδὲ καὶ ἐσθλός,

εἶναι ὁ ὄλεθριώτατος σκώληξ, ὁ κατὰ μικρὸν τὰς πολιτείας τρώγων, ἄχρις οὔ τὰς ἀφανίσῃ παντάπασιν· τὸ δὲ Κατ' ἀξίαν ἢ Κατ' ἀναλογίαν ἴσον, ὅπερ καὶ Κυρίως ἡ Ἀπλῶς Δίκαιον καὶ Γεωμετρικὴ Ἰσότης ὀνομάζεται, ὁμολογεῖται ὑπ' ἀμφοτέρων τῶν φιλοσόφων ὡς τὸ σωστικὸν δίκαιον τῆς πολιτείας. Ὄταν λοιπὸν καὶ ὁ τὴν ἰσότητα πλεονάκις συστήσας ἀπόστολος ἐπιλέγῃ «πᾶσα ψυχὴ ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις ὑποτασσέσθω οἱ γὰρ ἄρχοντες οὐκ εἰσὶ φόβος τῶν ἀγαθῶν ἔργων, ἀλλὰ τῶν κακῶν», βούλεται νὰ δηλώσῃ, ὅτι δικαία ἰσότης λέγεται οὐχὶ ὁπόταν ἅπαντα τοῦ πολιτεύματος τὰ μέλη μετέχωσι τῆς αὐτῆς ἐξουσίας, τῶν αὐτῶν τιμῶν καὶ τῆς αὐτῆς ὠφελείας, ἀλλ' ὁπόταν τυγχάνωσιν ἀπροσωπολήπτως προστασίας παρὰ τῶν αὐτῶν νόμων, ὁπόταν ἕκαστος ἔχῃ κατὰ τοὺς αὐτοὺς νόμους τὸ δίκαιον νὰ τιμᾶται ἢ ὠφεληθῆται ἀναλόγως πρὸς ἣν αὐτὸς παρέχει τῷ κοινῷ ὠφέλειαν καὶ τιμὴν καὶ ὁπόταν ἕκαστος κατὰ τοὺς αὐτοὺς νόμους κολάζεται ἀναλόγως πρὸς ἣν ἐπιφέρει τοῖς ἰδίοις συμπολίταις βλάβην. Ὁ νόμος, εἶπε καὶ ὁ

Χρυσόστομος, εἶναι κοινὸν παράγγελμα ἐπὶ πᾶσιν ἀνθρώποις, ἀρχουσιν, ἀρχομένοις, δούλοις, δεσπόταις, πλουσίοις, πένησιν· εἴρηται δὲ παρὰ τὸ νέμειν». Τὰ ὑπὸ τοιοῦτου κοινοῦ νόμου προσταττόμενα εἶναι τὰ ἀληθῶς «νόμῳ καλὰ», τὰ δὲ ἀπαγορευόμενα τὰ ἀληθῶς «νόμῳ κακὰ» διότι προσταττόνται ὑπὸ τοῦ φυσικοῦ νόμου τῆς δικαιοσύνης. Οἱ ἄνθρωποι, φύσει κοινωνικοὶ ὄντες, φύσει ἀγαπῶσι τό τε ζῆν καὶ τὸ καλῶς ζῆν· τούτου ὁμῶς οὐδέποτε ἀπολαμβάνουσιν, ἐὰν μὴ κρίνωσιν αὐτοὺς ἴσους οἱ συμπολιτευόμενοι αὐτοῖς καὶ συγκοινωνοῦντες καὶ ἐὰν οἱ κυβερνῶντες αὐτοὺς νόμοι μὴ ἔχωσι σκοπὸν τὸ κοινῶς εἰς ἅπαντας συμφέρον, μηδὲ νέμωσιν ἐνὶ ἐκάστῳ τὴν ἐπιβάλλουσαν ἐκάστῳ μερίδα τοῦ καλῶς ζῆν. Ἐκείνην λοιπὸν τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν προαιροῦνται οἱ πολῖται καὶ ἐν ἐκείνῃ μένουσιν ἡσυχοὶ καὶ εἰρηνικοὶ, ἐνθα εὕρισχουσι νόμους δικαίους, συνθήκας ἴσας, οὐχὶ ἐνθα καταδικάζονται νὰ εἰλωτεύωσιν ὑφιστάμενοι αὐτοὶ τοὺς πλείστους τῶν πόνων καὶ κόπων ἵνα παρέχωσι πλείστας τοῖς τυραννοῦσιν ἡδονάς. Ἐν τῇ παρὰ φύσιν ταύτῃ καταστάσει τῆς εἰλωτείας ὅ,τι μὲν λέγεται «νόμῳ καλὸν» εἶναι φύσει ἀδίκον ὡς ἀφορῶν εἰς μόνον τῶν δυνατιωτέρων τὸ συμφέρον, ὅ,τι δὲ «νόμῳ κακὸν» εἶναι τὸ φύσει καλὸν καὶ δίκαιον, ὡς συμφέρον ἐξ ἴσου εἰς ἅπαντας.

Ἡ τελευταία περικοπὴ, ἡ εἰς τὴν ὅλην διατριβὴν τὴν κορωνίδα ἐπιτιθεῖσα, εἶναι ἀξία νὰ μετενεχθῆ κατὰ ρῆμα. «Τί χρεωστεῖ νὰ κάμῃ ὅστις διὰ δυστυχίαν τοῦ ἐγεννήθη καὶ ἀναγκάζεται νὰ ζῆ εἰς ἄνομον πολίτευμα; νὰ κηρύττῃ καὶ αὐτὸς τῶν ἀνόμων τὰ προστατάγματα καλὰ καὶ νόμιμα; νὰ φωνάζῃ μὲ τοὺς σοφιστὰς καὶ μὲ τοὺς σκεπτικούς «νόμῳ καλὸν, νόμῳ κακὸν»; νὰ αἰμομικτῆ ἐὰν ζῆ μὲ τοὺς Πέρσας, νὰ θύῃ εἰς τὸν Κρόνον τὰ τέκνα τοῦ ἀν ἐγεννήθη εἰς τὴν Καρχηδόνα, ἢ νὰ σφάζῃ τοὺς ξένους ἀν ἦναι Σκύθης; Ἄπαγε! Οὐτ' ἡ φιλοσοφία, οὐτ' ἡ θρησκεία συγχωροῦν τὰ ἀντιφερόμενα εἰς τὸν φυσικὸν νόμον ἔργα. Νὰ ἀπειθῆ λοιπὸν εἰς τοὺς νόμους τῆς πατρίδος τοῦ καὶ νὰ πολεμῆ τοῦ πολιτεύματος τοὺς ἀρχοντας, μὲ πρόφασιν, ὅτι τυραννοῦν καὶ αὐτὸν καὶ τοὺς συμπολίτας τοῦ, ἐπιβάλλοντες εἰς αὐτοὺς νόμους συμφέροντας εἰς μόνους ἑαυτοὺς καὶ ὄχι κοινῶς εἰς τοὺς πολίτας; Οὐδὲ τοῦτο· παρεκτὸς ἀν ἡ ἐξουσία σὲ προσταξῆ ρητῶς νὰ κάμῃς ἔργον ἄνομον. Εἰς τιοαύτην ἀνάγκην ἡ θρησκεία σὲ λέγει «πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις», καὶ ἡ φιλοσοφία σὲ παραγγέλλει νὰ πράξῃς ὅ,τι ἔπραξεν ὁ Σωκράτης εὕρισκόμενος εἰς τὴν αὐτὴν ἀνάγκην

(Ξενοφ. Ἀπομν. α', 1, § 18, δ', 4, § 3, Διόδ. Σικελ. ιδ', 5).
Ἄντι νὰ πολεμῆς προφανῶς τὴν ἐξουσίαν, δικαιότερον καὶ φρονιμώτερον
εἶναι νὰ τὴν συμβουλεύης, ἂν ἔχῃς πρόσδοον εἰς αὐτὴν καὶ ἂν εἰσα-
κούωνται ὅπως οἱ λόγοι σου, ἢ νὰ ἀπομακρύνεσαι παντάπασιν ἀπ' αὐ-
τὴν, ὡς ἔκαμεν ὁ Πλάτων, ἀρχόμενος νὰ συμβουλεύῃς ἑαυτὸν καὶ
τοὺς συμπολίτας σου νὰ μὴ γίνεσθε συνεργοὶ τῆς ἀνόμου ἐξουσίας με-
τὰς ἀνδραποδώδεις ὑποκλίσεις καὶ κολακείας, μηδὲ ν' αὐξάνετε τὰς
ἀνομίας τῆς ἀδικοῦντος, κατὰ μίμησιν αὐτῆς, τοὺς ὑποδεεστέρους».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΟΨΙΔΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΙΤΣΙΟΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΙΤΣΙΟΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΚΤΟΝ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΙΤΣΙΟΣ